

Van uitstel komt afstel?

Grenzen aan de huwelijktiming voor Nederlandse vrouwen in een langdurige periode van crisis

Fleur Thomése

Summary

Too late for marriage? Normative constraints on marriage timing in a disruptive period in The Netherlands

Using marriage timing and marriage market theories, three hypotheses have been formulated linking cultural norms to the timing of first marriage of Dutch men and women during and after the economic Depression and the Second World War. Event history analyses on retrospective survey data among 4,494 Dutch men and women born between 1903 and 1937 confirm that both men and women experienced age-related delays from the Depression and the war. Women were more likely than men to stay single, probably because the male gender role allowed for compensating advanced age by good economic prospects.

1. Inleiding

De opkomst van een standaardlevensloop in de twintigste eeuw valt voor een belangrijk deel te begrijpen als standaardisering van de timing van belangrijke levensgebeurtenissen op het terrein van gezin en betaald werk: meer mensen maken dezelfde transities mee op vergelijkbare leeftijden (Elchardus & Smits, 2006; Stevens, 1990). Deze zogeheten chronologische standaardisering werd geïnstitutionaliseerd in de naoorlogse verzorgingsstaten (Kohli, 1985; Mayer & Schoepflin, 1989). De overgang naar volwassenheid is daarnaast in tijd beperkt: uiteenlopende gebeurtenissen die de volwassenheid inluiden, zoals zelfstandig gaan wonen, relatievorming en kinderen krijgen, zijn steeds meer geconcentreerd in een korter tijdsbestek (Shanahan, 2000). Empirisch valt deze standaardisering grofweg te lokaliseren in Amerikaanse en Europese cohorten die

zijn geboren tussen het einde van de negentiende eeuw en de Tweede Wereldoorlog (Liefbroer & Dykstra, 2000; Settersten, 2003).

Vaak wordt aangenomen dat de opkomst van een standaardlevensloop een aspect is van de modernisering en rationalisering van westerse samenlevingen (Fry, 2003; Shanahan, 2000). Hoewel aldus grote nadruk wordt gelegd op de historische en culturele situering van de levensloop, is er weinig empirisch onderzoek dat veranderingen in die levensloop verbindt met historische en culturele invloeden op de timing van transities (Liefbroer & Billari, 2010; Marini, 1984; Settersten & Mayer, 1997). Het bestaan van culturele voorschriften of normatieve beperkingen voor belangrijke transities, zoals een ideale huwelijksleeftijd of uiterste leeftijden voor het krijgen van kinderen is aangetoond in de Verenigde Staten (Neugarten e.a., 1965; Settersten & Hagestad, 1996) en elders (Billari e.a., 2011; Gee, 1990; Peterson, 1996). Vooral bij vrouwen tekenen zich normatieve leeftijdsgrenzen af die niet alleen zijn terug te voeren op biologische beperkingen. Er bestaat weinig inzicht in de mate waarin zulke beperkingen samenhangen met feitelijk gedrag. Er zijn twee belangrijke obstakels die empirisch onderzoek naar de effecten van normatieve beperkingen op gedrag in de weg staan. Ten eerste hebben we niet te maken met uitgesproken normen waar een duidelijke sanctie op staat. Het gaat hier om wat Neugarten (1969) de 'normale voorspelbare levensloop' noemde, een cultureel construct waarmee mensen zich op hun levenskeuzen oriënteren. Hierdoor is het moeilijk om effecten te identificeren onder normale omstandigheden, als levenskeuzen maar in geringe mate worden beperkt door externe condities en de normen niet tot gelding hoeven worden gebracht. Ten tweede ontbreekt het in onderzoek vaak aan goede specificaties van de theoretische mechanismen die zulke voorschriften of constructen verbinden met de feitelijke timing van levensgebeurtenissen (Marini, 1984; Settersten & Mayer, 1997).

Dit artikel bevat een analyse van de timing van een belangrijke transitie, het huwelijk, gedurende een langdurige crisisperiode in de Nederlandse geschiedenis. Dit biedt inzicht in de rol van normatieve beperkingen van gedrag. De Nederlandse bevolking onderging een langdurige periode van onzekerheid tijdens de economische depressie van de jaren dertig, gevolgd door de Tweede Wereldoorlog, en het valt aan te nemen dat veel mensen relatie- en gezinsvorming uitstelden (Elder, 1986). Door zulk uitstel kan het dat de oudere cohorten na het einde van de Tweede Wereldoorlog 'de boot misten' en door hun hogere leeftijd minder kans hadden om een partner te vinden. Directe metingen van relevante normen zijn niet beschikbaar. Met behulp van twee theorieën over partnerkeuze is wel mogelijk om theoretisch plausible hypothesen te ontwikkelen over specifieke groepen mannen en vrouwen die het huwelijk uitstelden en de gevolgen die zij daarvan ondervonden. De hypothesen

worden getoetst met behulp van gegevens van 'Leefsituatie en sociale netwerken van oudere volwassenen', een survey onder 4494 mannen en vrouwen geboren tussen 1903 en 1937.

2. Achtergrond en theorie

In het kader van dit onderzoek zijn normen op te vatten als breed gedragen verwachtingen over de te prefereren of zelfs ideale leeftijd voor een levensgebeurtenis (Settersten & Mayer, 1997). Zulke normen zijn gebonden aan een specifieke periode en plaats. Ze reflecteren meer wat wordt goedgekeurd in grote delen van een samenleving dan dat ze specifieke gedragingen in bepaalde contexten voorschrijven (Reno e.a., 1993). Zulke normen kunnen tot uitdrukking komen in institutionele regels, in populaire tradities en in individuele smaken en voorkeuren. Hoewel er geen welomschreven sancties voor bestaan in moderne samenlevingen, valt aan te nemen dat er een 'te laat' is voor het huwelijk en dat vrouwen dit punt op een jongere leeftijd bereiken dan mannen. Zo wemelt het in het Nederlands van de negentiende en vroeg-twintigste eeuw van gezegden en tradities rondom late huwelijken. Een ongehuwde dochter boven 25 jaar werd 'een vat zuur bier' genoemd, een alleenstaande vrouw die dertig werd, zou de 'klompenmarkt' betreden, dus een markt voor waarde-loze waren (Van Poppel 1992, p. 46). Ongehuwde mannen tussen 24 tot 40 jaar konden op tal van plaatsen rekenen op publieke hoon, bijvoorbeeld door in een ossenweide te worden gezet (Van Poppel 1992, p. 45). Tekenend in dit opzicht is ook het onderzoek naar huwelijkstiming zelf, waar de observatieperiode zonder enig bezwaar of commentaar wordt beperkt tot leeftijden onder 35 jaar (Cooney & Hogan, 1991; Oppenheimer e.a., 1997) of zelfs onder 28 jaar (Lichter e.a., 1995; Lloyd & South, 1996).

Ondanks de leeftijden die worden genoemd in de spreekwoorden, is er geen exacte leeftijd waarna een huwelijk onwenselijk of onmogelijk wordt geacht. Het lijkt er meer op dat de beperking geleidelijk ontstaat, waarbij mogelijkheden voor een huwelijk steeds meer worden beperkt naarmate men verder afraakt van de ideale of uiterste leeftijd. Er bestaan daarin lokale en klassenverschillen, waarbij de leeftijdsgrenzen hoger zijn in stedelijke gebieden en in hogere klassen, vergeleken met meer landelijke gebieden en lagere klassen (Modell, 1980; van Poppel, 1992).

De feitelijke huwelijkstiming in Nederland laat een duidelijke neerwaartse trend zien tussen de late negentiende eeuw en de tweede helft van de twintigste eeuw. Deze trend sluit aan bij de eerder geconstateerde standaardisering. Het percentage gehuwden steeg geleidelijk in de cohorten die werden geboren tussen 1875 en 1939, van 88 procent tot 93 procent bij mannen en van 85 procent tot 95 procent bij vrou-

wen (Van Poppel, 1992). De gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk onder de ooit gehuwden was tamelijk stabiel in de cohorten die werden geboren tussen 1900 en 1920, waarbij mannen rond hun 28e trouwden en vrouwen rond hun 26e. Vanaf het cohort dat werd geboren in 1920 daalde de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk naar ongeveer 26 jaar (mannen) en 24 jaar (vrouwen) in de cohorten die werden geboren tussen 1930 en 1940. De variatie in huwelijksleeftijden daalde eveneens (Liefbroer & Dykstra, 2000). Fluctuaties tijdens de economische depressie en de oorlog zijn wel vermeldenswaardig. De komst van de economische depressie werd gevolgd door een sterke daling in huwelijken na 1930. Tegen 1939 is een lichte stijging zichtbaar, gevolgd door een onregelmatig patroon gedurende de oorlogsjaren. Het aantal huwelijksluitingen daalde sterk in 1940, 1943 en 1944, gevolgd door de bekende uitbarsting van huwelijken in de eerste naoorlogse jaren. Er is in deze periode geen duidelijk afwijking zichtbaar van de neerwaartse trend in huwelijksleeftijden, met als uitzondering dat direct na de oorlog relatief veel oudere mannen in het huwelijk traden (Frinking & Van Poppel, 1979). Deze statistieken suggereren dat meer mensen het huwelijk uitstelden of voorbij lieten gaan gedurende de crisis- en oorlogsjaren dan in de omliggende perioden. Ze laten echter niet zien welke mannen en vrouwen getroffen werden en om welke redenen. Beschikbaar onderzoek is overwegend Amerikaans en richt zich op de gevolgen van de militaire dienstplicht voor de arbeids- en huwelijksloopbaan van jonge mannen. Dit is niet relevant voor de Nederlandse situatie.

Twee theorieën over partnerkeuze zijn behulpzaam bij het uitwerken van de mechanismen die deze huwelijkspatronen kunnen verklaren op basis van normatieve beperkingen met betrekking tot huwelijkstiming. Oppenheimers (1988) theorie van huwelijkstiming vertaalt culturele normen in genderspecifieke voorkeuren voor mogelijke huwelijkspartners. Huwelijksmarkttheorieën verklaren hoe die voorkeuren kunnen leiden tot verschillend gedrag bij mannen en vrouwen.

Oppenheimer (1988) stelt dat mannen en vrouwen een partner kiezen op basis van zijn of haar vooruitzichten op succes in de huwelijksrol. Onzekerheid over die vooruitzichten leidt tot uitstel van partnerkeuze en huwelijk. Binnen de genderrolverdeling die domineerde in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn gehuwde vrouwen moeders en huisvrouwen en zijn mannen de kostwinners. Volgens Oppenheimer (1988) zijn de huishoudelijke kwaliteiten van vrouwen eerder in de levensloop bekend dan de mogelijke kwaliteit van het kostwinnerschap van mannen. Huishoudelijke en sociale vaardigheden vereisen doorgaans geen langdurige opleiding. De lichamelijke conditie en aantrekkelijkheid die wenselijk zijn voor de rol van moeder en echtgenote zijn op hun top op relatief jonge leeftijd. Mannen hebben daarentegen meer tijd nodig

om hun economische mogelijkheden te waarborgen door opleiding en carrière maken (Oppenheimer e.a., 1997) en zij worden niet opgejaagd door een biologische klok. Dit verschil leidt tot een voorkeur bij mannen voor relatief jongere vrouwen en een voorkeur bij vrouwen voor oudere mannen (Modell, 1980; Xie e.a., 2003). Leeftijd speelt dan een grotere rol voor vrouwen, die sterker dan mannen aangewezen zijn op een meer beperkte en jongere leeftijdperiode waarin zij voldoen aan de idealen voor een vrouwelijke huwelijkspartner.

Oppenheimers theorie geeft niet aan welke gevolgen uitstel heeft voor feitelijke huwelijkssluitingen. Markttheorieën kunnen verhelderen wat er gebeurt met mannen en vrouwen die relatief oud zijn. Deze theorieën gaan uit van de beschikbaarheid van partners, ofwel de huwelijksmarkt, om huwelijksgedrag te verklaren. De huwelijksmarkt bestaat uit het aantal beschikbare partners in termen van huwelijksstatus, opleiding, of leeftijd. Dat wil zeggen: voorkeuren van mensen bepalen de markt. Verschillende sociale en sociaaleconomische factoren kunnen van invloed zijn op de beschikbaarheid van potentiële partners of, omgekeerd, de competitie om deze partners op enig moment (Cooney & Hogan, 1991). Sterke competitie leidt eerder tot minder huwelijkssluitingen dan tot een aanpassing van de voorkeuren (Lichter e.a., 1995). Dit zou betekenen dat mensen die op het juiste moment geen partner vinden inderdaad eindigen op de klompenmarkt: het wordt steeds moeilijker om een voorkeurspartner te vinden of te zijn. In een tijd waarin de onderliggende genderrollen breed gedragen worden, zullen meer alleenstaanden het zoeken naar een partner helemaal opgeven en wordt een huwelijk onwaarschijnlijk. Hoewel niet is te verwachten dat veel mensen in de periode van dit onderzoek nog in een ossenweide werden gezet, zou uitstel wel tot afstel hebben kunnen leiden.

Bij het ontwikkelen van de hypothesen is het uitgangspunt dat voorkeuren voor huwelijkstiming niet sterk veranderden gedurende de economische crisis en de Tweede Wereldoorlog. Grote culturele veranderingen traden in de westerse wereld pas op in de jaren zestig en zeventig (Liefbroer & Dykstra, 2000; Modell, 1980). Maar de huwelijksmarktcondities konden wel fluctueren, waardoor cohortverschillen konden ontstaan in de huwelijkstiming.

De eerste verwachting is dat de economische depressie en de Tweede Wereldoorlog hebben geleid tot uitstellen van het huwelijk bij zowel mannen als vrouwen, en vooral bij mannen en vrouwen uit cohorten die de normale of ideale leeftijd voor een huwelijk bereikten gedurende deze periode. De gevolgen van de economische depressie, die startte in de Verenigde Staten in 1927, waren in Nederland voor het eerst voelbaar in 1931. De Nederlandse depressie bereikte een dieptepunt in 1936 en loste toen langzaam op (De Rooy, 2002). Het werkloosheidscijfer steeg

van 3 procent in 1930 tot 18 procent in 1936 (Kossmann, 1986). Dit maakte het moeilijk om een echtgenoot met goede economische vooruitzichten te vinden of te worden. Verlovingsen werden mogelijk verlengd tot de man in een betere positie kwam, en ongebonden mannen en vrouwen hebben het zoeken naar een partner mogelijk uitgesteld. Het laatste leidt tot een groter aantal huwbare mannen en vrouwen op relatief hogere leeftijd tegen het einde van de depressie. Vervolgens verlengde de oorlog de periode van onzekerheid met nog eens vijf jaar. Omdat de Nederlandse militaire activiteit gedurende de oorlog gering was, zijn er geen grote gevolgen van militaire dienst. Hierin wijkt Nederland af van andere onderzochte landen als de Verenigde Staten en Duitsland (Elder, 1986; Mayer, 1988; Modell & Steffey, 1988). Omdat mannen zo veel mogelijk economisch actief bleven veranderde de economische positie van vrouwen evenmin (Martens, 1997). Maar de bezetting gaf wel aanleiding tot nieuwe onzekerheden, vooral door de jodenvervolging en de tewerkstelling van mannen in Duitsland. Vanaf 1942 leidde dit tot ernstige maatschappelijke ontwrichting, vooral in het stedelijke westen, en de beschikbaarheid van huwbare mannen nam af. Eigen schattingen geven aan dat vanaf 1942 ongeveer 6 procent van de volwassen mannen afwezig was of was overleden. Een veel groter aantal voelde zich ernstig bedreigd (Lumey & Van Poppel, 1995). De voortgaande onzekerheid leidde mogelijk tot een nieuwe periode van uitstel van huwelijken.

Hypothese 1. Mannen en vrouwen uit cohorten die huwbaar werden tussen 1931 en 1945, trouwden later dan degenen uit cohorten die huwbaar werden voor of na de economische depressie en de Tweede Wereldoorlog.

Ten tweede is de verwachting dat de consequenties van uitstel verschillen voor mannen en vrouwen. Mannen hadden meer mogelijkheden dan vrouwen om het uitstel te compenseren door het vinden van een baan of een vast inkomen. Daarom zullen in alle getroffen cohorten vrouwen vaker een huwelijk helemaal hebben moeten opgeven dan mannen. Bovendien zullen vrouwen minder profijt hebben gehad van de naoorlogse huwelijksgolf dan het geval zal zijn geweest voor mannen. De alleenstaande vrouwen die al relatief oud waren toen de oorlog begon, zullen vrijwel niet meer huwbaar zijn geweest na de oorlog. De mannen uit deze cohorten daarentegen zullen minder last hebben gehad van hun leeftijd. Na de oorlog was er bovendien een klein overschot van (jongere) vrouwen. Hierdoor was het aanbod van huwelijkspartners groot voor alle mannen en was de competitie tussen oudere en jongere mannen minder sterk dan als er geen vrouwenoverschot was geweest. Waar de oudere vrouwen dus niet meer in de markt waren, konden de oudere mannen nog wel meedoen en hadden zij te maken met een gunstige markt.

Hypothese 2. Een groter aandeel van de vrouwen die huwbaar werden gedurende de economische depressie blijft ongehuwd in vergelijking met mannen uit dezelfde cohorten en in vergelijking met vrouwen uit andere cohorten.

401

Hypothese 3. In de jaren direct na mei 1945 trouwen meer mannen uit oudere cohorten dan in de voorafgaande en latere perioden.

3. Methode

Respondenten. In 1992 zijn persoonlijke interviews gehouden met 4494 respondenten in het kader van de studie 'Leefvormen en sociale netwerken van oudere volwassenen', gefinancierd door de toenmalige ministeries van VWS en OC&W in het kader van het Nederlands stimuleringsprogramma ouderenresearch (NESTOR-LSN, Knipscheer e.a., 1995). Deze studie maakt gebruik van een gestratificeerde random steekproef van mannen en vrouwen geboren tussen 1903 en 1937. De oudste cohorten, vooral de oudste mannen, zijn oververtegenwoordigd. De steekproef is getrokken uit de bevolkingsregisters van elf gemeenten: Amsterdam (714.000 inwoners) in het westen, twee steden in het oosten en zuiden (elk minder dan 100.000 inwoners) en acht landelijke gemeenten in het westen, zuiden en oosten (tussen 4000 en 36.000 inwoners) Deze spreiding omvat de belangrijkste varianten van religieuze cultuur en urbanisatie in Nederland.

De oorspronkelijke selectie omvatte 7574 personen. Mensen die waren overleden (5 procent), te ziek waren om te worden geïnterviewd (7 procent), of die geen Nederlands spraken (<1 procent) werden beschouwd als niet in aanmerking komend voor een interview. In totaal waren dit 1416 personen. Daarnaast weigerde een deel van de respondenten (28 procent) en een klein deel (<1 procent) kon niet worden bereikt. In totaal waren er 2785 personen in de steekproef die wel in aanmerking kwamen voor een interview, maar die weigerden of onbereikbaar waren. De respons was 62 procent, berekend als het aandeel persoonlijke interviews binnen de categorie mensen in de steekproef die in aanmerking kwamen voor een interview.

De gerealiseerde steekproef bestond uit 2196 mannen (49 procent) en 2298 vrouwen. In alle cohorten binnen deze studie steeg de mortaliteit sterk gedurende de oorlog, van ongeveer 1 tot 1,5 pro mille in de jaren rond de oorlog tot 2,5 tot 7 pro mille tussen 1943 en 1945. Deze sterfte wordt in de steekproef grotendeels gecompenseerd door de oververtegenwoordiging van de oudste cohorten, maar omdat alleen overlevenden zijn opgenomen, is de steekproef relatief gezond ten opzichte van de populatie die wordt onderzocht. Ongehuwden hebben een groter sterfte-

risko op jongere leeftijd dan gehuwden (Berkman e.a., 2000; Van Poppel & Joung, 2001), zij zijn dus ondervertegenwoordigd in de steekproef ten opzichte van de bevolking in 1945.

402

Meetinstrumenten. Aan respondenten die ooit een vaste partner hebben gehad, is gevraagd hoe oud zij waren toen de eerste relatie startte. In de totale steekproef zijn 4283 respondenten (95 procent) ooit een vaste relatie begonnen, waarvan 87 ongehuwd samenwoonden. Omdat de wettelijke status van de relatie niet relevant is voor de hypothesen, zijn deze 87 personen in de analyses meegenomen. Zij worden behandeld als gehuwd. 410 Respondenten gaven geen antwoord op de vraag naar hun leeftijd bij het eerste huwelijk. Zij zijn uitgesloten van de analyses van huwelijksstimming.

Als onafhankelijke variabelen zijn, naast leeftijd en sekse, de timing en het niveau van onderwijs en werk meegenomen. Hiermee meten wij de bereikte economische zekerheid en het maatschappelijk aanzien, plus eventuele onderbrekingen daarin. Het geboortjaar is overgenomen uit de bevolkingsregisters. Opleidingsniveau is vastgesteld als het hoogste niveau dat is afgesloten met een diploma. De zeven onderscheiden onderwijsniveaus liepen van geen lagere school tot universitair onderwijs en zijn omgezet naar het aantal jaren genoten onderwijs. We vroegen ook naar de leeftijd bij aanvang van het eerste betaalde werk dat meer dan acht uur per week omvatte, de leeftijd bij het verlaten van de arbeidsmarkt en het vóórkomen van onderbrekingen van drie maanden of langer in de arbeidsloopbaan. Respondenten konden aangeven of onderbrekingen van het werk te maken hadden met militaire dienst (afgezien van mobilisatie tijdens de oorlog), werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of zorg voor het huishouden. Het begin en einde van alle onderbrekingen werd gevraagd en is gescoord in jaren. Van de 4124 respondenten die ooit betaald werk hebben verricht, maakten 627 een onderbreking mee tussen 1930 en 1945 en hadden 453 onderbrekingen in een andere periode. 365 Vrouwen en vijf mannen hebben nooit betaald werk verricht.

Bij 383 respondenten ontbraken gegevens over het begin van de eerste baan, het voorkomen van onderbrekingen of het tijdstip van uitreden uit de arbeidsmarkt. Van deze respondenten hadden er 349 evenmin aangegeven op welke leeftijd het eerste huwelijk was begonnen. Alle 383 respondenten zijn buiten de analyses van timing gehouden.

Procedure. Geboortejaren zijn samengevoegd in vijf cohorten: mensen geboren tussen 1903 en 1909 waren tussen 22 en 28 jaar oud in 1931 en zij kunnen daarom nog enige gevolgen hebben ondervonden van de economische depressie. Het daar op volgende cohort (geboren tussen 1910 en 1914) waren rond de gemiddelde huwelijksleeftijd in 1939 – tussen 25 en 29 jaar oud – en waren tussen 31 en 35 jaar oud in 1945. Zij kun-

nen gevolgen hebben ondervonden van zowel de depressie als de oorlog. De mensen die zijn geboren tussen 1915 en 1919 hadden in 1945 ongeveer de gemiddelde huwelijksleeftijd (26-30 jaar). Vooral mannen zullen gedurende de depressie te jong zijn geweest om er gevolgen van te ondervinden voor de huwelijkstiming. Het cohort geboren tussen 1920 en 1924 was tussen 21 en 24 jaar oud in 1945. Veel van hen betraden toen pas net de huwelijksmarkt. De mensen geboren tussen 1925 en 1937 waren 20 jaar of jonger in 1945 en zij waren waarschijnlijk te jong om de effecten van de oorlog te ondervinden. Zij dienen als controlegroep voor trends die zich uitstrekken tot voorbij de economische depressie en de oorlog. Om rekening te kunnen houden met niet-lineaire leeftijdseffecten is leeftijd in vijf categorieën opgenomen: 15-20 jaar, 21-25, 26-30, 31-35 en 35 en ouder.

Een dichotome tijdsafhankelijke variabele gaf aan of de respondent betaald werk had in een gegeven jaar. Gehuwde vrouwen hadden te maken met sterke beperkingen van de mogelijkheden voor betaald werk tot in de late jaren vijftig. Om een verkeerde interpretatie van de correlatie tussen betaald werk en huwelijksstatus te vermijden gebruikten we voor vrouwen een indicator die aangaf of zij in het voorafgaande jaar betaald werk hadden verricht.

Kruistabellen en variantie-analyses zijn gebruikt voor het beschrijven van de steekproef. De hypothesen zijn getoetst met behulp van logistische regressie en *event-history*-analyses. Event-history-analyse is een gangbare methode om de timing van transities zoals een huwelijk te modelleren (Blossfeld & Rohwer, 1995). De kans op een huwelijk wordt gelijktijdig met de timing van het huwelijk geschat. Event-history-analyse heeft twee belangrijke voordelen die relevant zijn voor deze studie. Ten eerste is het mogelijk om tijdsafhankelijke covariaten op te nemen, zoals het hebben van betaald werk. Ten tweede is het mogelijk om rekening te houden met respondenten die gehuwd zijn na de observatieperiode of die nooit gehuwd zijn (*right-censoring*), zodat de informatie over hun trajecten gedurende de observatieperiode niet verloren gaat. Een voordeel van het gebruikte *discrete time* model is verder dat gebruik wordt gemaakt van logistische regressietechnieken. Deze technieken zijn niet gevoelig voor de verdeling van de afhankelijke variabele. Een oververtegenwoordiging van gehuwde respondenten heeft dus geen invloed op de coëfficiënten (Allison, 1999).

Logistische regressie is hier toegepast op person-jaarbestanden. Hierin heeft elke respondent een record voor elk jaar van blootstelling. In het geval van dit onderzoek begint de blootstelling of observatie met het jaar van toetreding tot de huwelijksmarkt en eindigt met het jaar dat de respondent gehuwd is of het jaar van het interview. Er is arbitrair gekozen voor 15 jaar als leeftijd van toetreding tot de huwelijksmarkt.

Hiermee konden ook veranderingen in vroege huwelijken worden gemiddeld. Analyses met en zonder de leeftijdsgroep van 15-19 jaar gaven vergelijkbare resultaten te zien. Omdat dit onderzoek is gericht op veranderingen bij de oudere mannen en vrouwen, worden resultaten voor de jongste leeftijdsgroep niet getoond.

De analyses zijn apart uitgevoerd voor mannen en vrouwen. Eerst zijn hoofdeffecten voor leeftijdsgroep, cohort, betaald werk en opleiding geschat, gecontroleerd voor vrouwen die nooit betaald hebben gewerkt. Om de effecten van de perioden van depressie en oorlog te schatten los van leeftijd en cohort, is in het model een interactie tussen leeftijdsgroep en cohort opgenomen. Om ook zicht te krijgen op niet-lineaire interacties (hypothesen 2 en 3) zijn de modellen met hoofdeffecten apart geschat voor elk van de vijf leeftijdsgroepen.

4. Resultaten

Tabel 1 toont de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk. Omdat huwelijksleeftijden sterk variëren tussen sociale klassen, is gecontroleerd voor opleidingsniveau. Deze tabel geeft een beschrijving van zowel de leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen bij het eerste huwelijk, als de dalende trend, vooral voor vrouwen. Ook is te zien dat het cohort geboren tussen 1910 en 1914 (31-35 jaar oud in 1945) van deze trend afweek doordat men gemiddeld een half jaar ouder was bij het eerste huwelijk dan het voorafgaande cohort. Dit sluit aan bij de eerste hypothese. De interactie tussen sekse en cohort is significant ($F_{(4, 3862)} = 2,36, p = 0,05$, niet getoond in de tabel): het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen was groter in de jonge cohorten, of de afname in leeftijd bij het eerste huwelijk begon later bij mannen.

Vervolgens is per cohort het percentage mannen en vrouwen berekend dat ooit gehuwd is (tabel 2). Vrouwen uit de oudste twee cohorten, die 30 werden gedurende de depressie en de oorlog, bleven relatief vaak alleenstaand. Aansluitend bij hypothese 3 kunnen dit vrouwen zijn die een huwelijk uitstelden gedurende de depressie en die niet trouwden in de korte economische opleving voor het begin van de oorlog. Een dergelijk effect tekent zich niet zo duidelijk af bij mannen. Wel zijn van de mannen geboren tussen 1915 en 1919, die 26 tot 30 waren in 1945, er meer getrouwd dan van de mannen uit de andere cohorten. Dit sluit ook aan bij hypothese 3. Een logistische regressie, gecontroleerd voor opleidingsniveau, bevestigt dit patroon (niet in de tabel): vergeleken met het jongste cohort hadden de mannen die zijn geboren tussen 1915 en 1919 een grotere relatieve kans om te trouwen (odds ratio = 2,35, $p = 0,05$) en de oudste vrouwen, geboren tussen 1903-1909 en tussen 1910-1914 trouwden minder vaak ($OR = 0,40$ en $0,34, p < .001$).

Tabel 1 Leeftijd bij eerste huwelijk, mannen en vrouwen per cohort. Geschatte gemiddelden (gecontroleerd voor opleidingsniveau)

Geboorte cohort	Mannen			Vrouwen			Totaal		
	Gemiddelde	sd	n	Gemiddelde	sd	n	Gemiddelde	sd	n
1903-1909	27,55	0,31	378	26,86	0,31	382	27,20	0,22	760
1910-1914	28,28	0,33	339	27,28	0,37	279	27,78	0,25	618
1915-1919	27,90	0,36	288	26,38	0,37	272	27,14	0,26	560
1920-1924	27,69	0,37	263	25,60	0,36	282	26,65	0,26	545
1925-1937	26,67	0,25	634	24,50	0,23	721	25,58	0,17	1.335
Total	27,62	0,15	1.902	26,12	0,15	1.936	26,87	0,10	3.838

$F_{(10,3837)} = 25,85 \quad p < 0,001$

Tabel 2 Percentage ooit gehuwde mannen en vrouwen per cohort

406

Geboortecohort	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
1903-1909	381	94,5	418	92,5	799	93,5
1910-1914	339	93,4	292	91,5	631	92,5
1915-1919	292	98,0	278	95,9	570	96,9
1920-1924	264	96,0	291	94,8	555	94,4
1925-1937	638	95,5	740	96,2	1.378	95,9
Totaal	1.914	95,4	2.019	94,5	3.933	94,9

Met behulp van de event-history-analyse konden effecten van leeftijd, cohort en werk gelijktijdig worden geschat. Tabel 3 laat opnieuw zien dat de huwelijksleeftijd terugliep in opeenvolgende cohorten, gegeven de vroegere huwelijksleeftijd van vrouwen ten opzichte van mannen. Vooral bij vrouwen neemt de odds ratio sterk toe tussen de cohorten 1920-1924 en 1925-1929. Dit laatste cohort was 20 jaar of jonger in 1945. Mannen en vrouwen uit het cohort 1910-1914, van wie de huwbare leeftijd bijna geheel viel in de periode van de depressie en de oorlog, trouwden ondanks de neerwaartse trend niet significant jonger dan respondenten uit het oudste cohort. Er is een significante interactie tussen leeftijdsgroep en cohort bij de mannen. De coëfficiënt is negatief, dat wil zeggen dat in de vroegere cohorten de oudere mannen relatief meer kans op een huwelijk hadden, dan wel dat de jongere mannen uit de latere cohorten meer kans hadden om te trouwen. In beide gevallen duidt dit op een vergrote huwelijkskans in de naoorlogse periode. Bij vrouwen vinden we een dergelijk interactie-effect niet.

Tabel 3 laat verder zien dat betaald werk de kans op een huwelijk vergroot bij zowel mannen als vrouwen. Bij vrouwen is het überhaupt hebben gewerkt van belang, voor mannen neemt de kans op een huwelijk toe in de jaren dat ze betaald werk hebben. Dit sluit aan bij onze theoretische redenering. Bij vrouwen is daarnaast een negatief effect van opleidingsniveau. Dit weerspiegelt gedeeltelijk klassenverschillen: vrouwen uit hogere klassen trouwen later en hoger opgeleide vrouwen blijven vaker alleenstaand. Vrouwen uit lagere klassen hebben vaker ooit betaald werk verricht en trouwen vroeger.

Afzonderlijke analyses per leeftijdsgroep laten voor mannen (tabel 4) twee leeftijdsspecifieke patronen zien. Ten eerste zien we dat pas na 1950 zichtbaar wordt dat meer mannen rond de gemiddelde huwelijksleeftijd trouwen: voor het cohort geboren tussen 1925 en 1929 is de kans op een huwelijk significant groter dan voor het oudste cohort als zij tussen de 26 en 30 jaar oud zijn ($OR = 1,50$, $p < 0,001$). In het daaropvolgende

Tabel 3 Event-history-model van huwelijkssluitingen: leeftijd, cohort en arbeids-geschiedenis (leeftijd vanaf 20 jaar)

	Mannen		Vrouwen	
	OR	95% CI	OR	95% CI
Opleiding	0,99	0,98-1,01	0,94	0,92-0,95 ***
Werkend	3,22	2,60-4,00 ***	0,92	0,79-1,09
Ooit gewerkt (vrouwen)	-	-	1,55	1,26-1,89 ***
Leeftijdsgroep		***		***
21-25	1,00		1,00	
26-30	2,92	2,59-3,29 ***	1,44	1,27-1,63 ***
31-35	2,42	2,05-2,85 ***	0,77	0,63-0,93 **
36+	0,56	0,46-0,69 ***	0,13	0,10-0,16 ***
Cohort		***		***
1903-1909	1,00		1,00	
1910-1914	1,09	0,92-1,28	1,08	0,90-1,29
1915-1919	1,35	1,14-1,21 **	1,37	1,14-1,64 ***
1920-1924	1,26	1,05-1,50 ***	1,53	1,27-1,83 ***
1925-1929	1,41	1,17-1,69 ***	1,83	1,51-2,20 ***
1930-1937	1,56	1,32-1,83 ***	1,90	1,60-2,26 ***
Cohort*leeftijdsgroep	0,96	0,93-0,99 ***	0,97	0,94-1,01
Constante	0,01	***	0,12	***
	N persoonsjaren = 18.902;		N persoonsjaren = 19.069;	
	N gebeurtenissen = 1.775		N gebeurtenissen = 1.630	
	$\chi^2_{(11)} = 879,81^{***}$		$\chi^2_{(11)} = 1120,19^{***}$	

* = $p < 0,05$ ** = $p < 0,01$ *** = $p < 0,001$

cohort, geboren tussen 1930 en 1937, is de kans op een huwelijk significant groter dan in het oudste cohort in de leeftijdsgroepen 21-25 jaar en 26-30 jaar ($OR = 1,89$ en $1,51$, $p < 0,001$). Ten tweede, en in uitzondering op de overige cohorten, trouwden mannen die 26 werden gedurende de oorlog (geboren tussen 1915 en 1919) niet significant vaker tussen hun 26e en 30e levensjaar ($OR = 1,18$, $p = 0,21$). Maar ditzelfde cohort had juist een veel grotere huwelijkskans toen zij tussen 31 en 35 waren ($OR = 2,38$, $p < 0,001$). Blijkbaar stelden deze mannen het huwelijk uit tot na de oorlog, zoals ook was geformuleerd in hypothese 3.

Dezelfde analyses als in tabel 4 zijn uitgevoerd bij vrouwen (tabel niet opgenomen). Ook hier is zichtbaar dat vanaf 1950 sprake is van een concentratie van huwelijken in de leeftijdsgroepen 21-25 jaar en 26-30 jaar. Er is echter geen sprake van uitstel van huwelijken bij enig cohort. Afstel lijkt ook onwaarschijnlijk. In tabel 2 is te zien dat het totale aandeel

Tabel 4 Event-history-model van huwelijksluitingen: mannen per leeftijdsgroep

	21-25 jaar			26-30 jaar			31-35 jaar			36 jaar en ouder		
	OR	95% CI		OR	95% CI		OR	95% CI		OR	95% CI	
Opleiding	0,96	0,93-0,99 **	1,01	0,99-1,03	1,01	0,98-1,05	0,98	0,94-1,02				
Werkend	2,87	2,15-3,84 ***	3,59	2,35-5,47 ***	1,57	0,85-2,91	8,46	3,70-19,35 ***				
Cohort												
1903-1909	1,00		1,00		1,00		1,00					
1910-1914	0,97	0,71-1,32	1,24	0,97-1,59	1,13	0,74-1,73	0,74	0,45-1,20				
1915-1919	1,22	0,90-1,66	1,18	0,91-1,54	2,38	1,56-3,61 ***	1,54	0,84-2,83				
1920-1924	1,13	0,83-1,56	1,29	0,99-1,68	1,52	0,98-2,36	1,01	0,56-1,80				
1925-1929	1,37	0,99-1,90	1,50	1,15-1,96 ***	1,28	0,77-2,12	0,95	0,52-1,75				
1930-1937	1,89	1,44-2,48 ***	1,51	1,18-1,94 ***	1,40	0,90-2,18	0,59	0,32-1,09				
Constante	0,03	***	0,05	***	0,08	***	0,01	***				
	N persoonsjaren = 8.563			N persoonsjaren = 4.622			N persoonsjaren = 1.744			N persoonsjaren = 3.973		
	N gebeurtenissen = 559			N gebeurtenissen = 822			N gebeurtenissen = 261			N gebeurtenissen = 133		
	$\chi^2_{(7)} = 103,67^{***}$			$\chi^2_{(7)} = 66,67^{***}$			$\chi^2_{(7)} = 21,88^{**}$			$\chi^2_{(7)} = 54,97^{***}$		

* = $p < 0,05$ ** = $p < 0,01$ *** = $p < 0,001$

gehuwden in deze cohorten eerder hoger dan lager is dan in voorgaande cohorten.

4. Conclusie en discussie

De verwachting was dat de sociale ontwrichting veroorzaakt door de economische depressie in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog zou leiden tot uitstel van huwelijken binnen cohorten die normaal gesproken zouden (kunnen) zijn getrouwd gedurende deze perioden. Een tweede verwachting was dat vrouwen dit uitstel moeilijker konden compenseren dan mannen en, als derde, dat oudere mannen vlak na de oorlog betere vooruitzichten hadden op een huwelijk dan vrouwen. De analyses ondersteunen alle drie deze hypothesen in grote lijnen.

Binnen een algemene trend naar jongere huwelijksleeftijden zagen wij ten eerste dat mannen en vrouwen die waren geboren tussen 1910 en 1914 in vergelijking met het voorgaande cohort niet jonger, of zelfs ouder trouwden. Zij waren ongeveer 25 in de tweede helft van de economische depressie en passeerden de 30 gedurende de oorlog. Hun 'beste' jaren voor een huwelijk brachten zij dus door in een crisisperiode (hypothese 1). De daling en concentratie van huwelijksleeftijden, als onderdeel van standaardisatie in de levensloop, werd sterker in de cohorten die te jong waren om gevolgen van deze crisissen te ondervinden. Ten tweede werd zichtbaar dat in alle cohorten meer vrouwen dan mannen alleenstaand bleven. In de beschrijvende analyses was dit het zichtbaarst bij vrouwen die zijn geboren tussen 1903 en 1914. De vrouwen uit dit cohort werden 25 tussen 1928 en 1939 en waren boven de 30 toen de oorlog voorbij was: mogelijk te oud voor een tweede kans (hypothese 2). In de multivariate analyse kwam dit effect niet terug. Blijkbaar hadden de moeilijke jaren weinig vat op huwelijksleeftijden, naast het stijgende opleidingsniveau van vrouwen. Het is zelfs mogelijk dat deze trend de vrouwen uit de depressie- en oorlogsc cohorten enig voordeel bood, doordat het steeds normaler werd dat vrouwen op latere leeftijd trouwden. Mannen uit het cohort 1915-1919 trouwden ook minder op leeftijden onder de 30. Hier zagen wij echter een extra stijging van huwelijken op leeftijden tussen 31 en 35 jaar, dat is na afloop van de oorlog (hypothese 3). Dit patroon is in afgezwakte vorm terug te zien in het daaropvolgende cohort, hetgeen een inhaaleffect van de oorlog suggereert: het grotere aanbod van oudere ongehuwde mannen na de oorlog had tot gevolg dat mannen relatief laat bleven trouwen tot ongeveer een decennium later.

Het theoretische argument was dat leeftijd minder belangrijk was voor mannen dan voor vrouwen, zolang ze maar een baan of een vast inkomen hadden. Daardoor had uitstel door slechte marktcondities andere gevolgen voor mannen dan voor vrouwen: vrouwen die de 30 pas-

seerden gedurende de oorlog werden minder verkieslijk, mannen kregen een tweede kans. Het belang van de juiste leeftijd voor huwelijkskansen van vrouwen kwam naar voren uit bijna alle analyses. Wat betreft het belang van werk voor de huwelijksvooruitzichten van mannen, vonden wij dat de relatieve kans op een huwelijk in een gegeven jaar voor mannen in alle leeftijdsgroepen en cohorten ongeveer drie maal hoger was als ze in dat jaar betaald werk hadden in vergelijking met mannen die dat jaar niet werkten. Dit effect was veel minder uitgesproken onder vrouwen en reflecteerde waarschijnlijk ook klassenverschillen in huwelijksleeftijden.

De beschikbare gegevens laten geen verdere analyse toe van samenhangen tussen sociaaleconomische klasse, arbeidsloopbanen en huwelijktiming. Complexere maten zijn nodig om de interacties tussen huwelijk en arbeidsloopbanen te onderzoeken (Liefbroer & Conijn, 1999; Oppenheimer e.a., 1997). Hiermee kan het inzicht in het algemene mechanisme dat in dit artikel centraal staat, worden vergroot.

Hoewel de resultaten goed passen bij de hypothesen en de onderliggende theorieën, zijn er enkele belangrijke beperkingen in de data. De conclusies zijn gebaseerd op retrospectieve gegevens. Het LSN-survey bood een brede set gegevens uit een relatief grote steekproef van de cohorten die relevant zijn voor de vraagstelling. Maar mensen vragen naar data die meer dan dertig of veertig jaar geleden zijn maakt het onderzoek wel kwetsbaar voor verminderde betrouwbaarheid en meer ontbrekende antwoorden. Hoewel de steekproef redelijk representatief is voor de bevolking in de jaren dertig en veertig, is enige voorzichtigheid geboden over de validiteit van de uitkomsten.

Niettemin kunnen we concluderen dat de economische depressie en de Tweede Wereldoorlog het standaardiseringproces van huwelijkssluitingen afremden, doordat het voor veel mensen moeilijker werd om met een geschikte partner te trouwen rond de ideale huwelijksleeftijd. Hierdoor veranderden de huwelijksmarkten voor mannen en vrouwen: de huwelijksleeftijden van vrouwen gingen pas enige tijd na de oorlog verder omlaag; mannen hadden na de oorlog een periode waarin zij relatief laat nog konden huwen.

Betekenen deze resultaten ook dat er normen over de timing van het huwelijk ten grondslag liggen aan deze gedragspatronen? De resultaten geven niet aan of zulke normen een direct effect hebben op de relatievorming van mannen en vrouwen, omdat er geen maat voor zulke normen beschikbaar was. Maar de gedragspatronen die zijn gevonden, corresponderen wel heel sterk met de theoretische verwachtingen die we hebben gebaseerd op zulke normen. Hierbij is van belang om culturele normen niet te verwarren met individuele voorkeuren of noodzaak door omstandigheden (Marini, 1984), die mogelijk tot een vergelijkbare

uitkomst hebben geleid. Maar het zou eveneens onjuist zijn om te ontkennen dat individuele voorkeuren of keuzes in tijden van schaarste sterk cultureel zijn gekleurd. Wat mensen willen en hoe ze het kunnen bereiken, is gedeeltelijk bepaald door de mogelijkheden en beperkingen die worden gesteld, doordat mensen strevingen collectief delen in een specifieke periode of cultuur (Hogan & Astone, 1986). Vooral valt hier het genderverschil op, zowel in het belang van biologische leeftijd voor huwelijkskansen als in de mogelijkheden voor een tweede kans. Mannen konden op twee manieren de schade van de depressie en de oorlog 'repareren': ten eerste was een hogere leeftijd niet zo erg of misschien zelfs een voordeel. Ten tweede telden de economische vooruitzichten zwaarder, zodat alle mannen een nieuwe start konden maken na de oorlog. Vrouwen die de oud waren in 1939 en 1945 daarentegen konden er niets aan veranderen. Dit verschil, zoals geformuleerd door Oppenheimer (1988), is sterk verbonden met genderrollen en de normatieve verwachtingen die uit die rollen voortkomen. Aldus bepalen genderrollen gedeeltelijk de mogelijkheden en beperkingen van mannen en vrouwen in het vinden van een partner. Dit proces leidt indirect tot verschillende verwachtingen over huwelijkstiming.

De normatieve achtergrond van huwelijksgedrag staat op de achtergrond in de discussie over de recente toename in huwelijksleeftijden van vrouwen (Becker, 1981; Oppenheimer, 1997), die vooral is gericht op veranderingen in individuele overwegingen, alsof de voorkeuren en keuzes van individuen volkomen zijn geïndividualiseerd gedurende de afgelopen decennia. Zo'n verandering is echter geen feit, maar een wetenschappelijke vraag (Beck, 1992; Giddens, 1990, Mills, 2004). De veronderstelde standaardisatie van de levensloop betekent niet zonder meer dat normen hun relevantie voor belangrijke beslissingen hebben verloren. Er is voldoende reden om aan te nemen dat leeftijdsnormen rond huwelijkstiming vrij stabiel zijn (Byrd, 1992; Fallo-Mitchell & Ryff, 1982; Gee, 1990; Peterson, 1996), en dat ze nog steeds genderspecifiek zijn (Sweeney, 2002). Het is aannemelijker dat vrouwen steeds meer worden geconfronteerd met tegenstrijdige normen, nu de vrouwelijke genderrol ook kostwinnersactiviteiten omvat (Sassler & Goldscheider, 2004). Een positieve interpretatie zou zijn dat vrouwen nu meer ruimte hebben om later te trouwen. Anderzijds kunnen zulke conflicterende normen ook een bron zijn van onzekerheid over welke kwaliteiten het relevantst zijn, hetgeen het risico voor vrouwen kan vergroten dat zij niet op tijd een geschikte partner vinden. Hoewel de vrouwelijke rol steeds meer lijkt op die van mannen, valt nog te bezien of hiermee de eisen aan hun jeugdigheid zijn veranderd.

Literatuur

412

- Allison, P.D. (1999). *Logistic regression analysis using the SAS system Theory and applications*. Cary: SAS Institute.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a new modernity*. London: Sage.
- Becker, G.S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Berkman, L. F., Glass, T., Brissette, I. & Seeman, T. E. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium, *Social Science and Medicine*, 51, 843-857.
- Billari, F.C., Goisis, A., Liefbroer, A.C., Settersten, R.C., Aassve, A., Hagestad, G. & Spéder, Z. (2011). Social age deadlines for the childbearing of women and men. *Human reproduction*, 26, 616-622.
- Blossfeld, H.-P. & Rohwehr, G. (1995). *Techniques of event history modeling. New approaches to causal analysis*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum.
- Byrd, M. & Breuss, T. (1992). Perceptions of sociological and psychological age norms by young, middle-aged, and elderly New Zealanders, *International Journal of Aging and Human Development*, 34, 145-163.
- Cooney, T. M. & Hogan, D. P. (1991). Marriage in an institutionalized life course. First marriage among American men in the 20th-century, *Journal of Marriage and the Family*, 53, 178-190.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2006). The persistence of the standardized life cycle. *Time & Society*, 15, 303-326.
- Elder, G. H. (1986). Military times and turning-points in men's lives. *Developmental Psychology*, 22, 233-245.
- Fallo-Mitchell, L. & Ryff, C.C. (1982). Preferred timing of female life events: cohort differences. *Research on Aging*, 4, 249-267.
- Frinking, G.A.B. & van Poppel, F.W.A. (1979). *Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Fry, C.L. (2003). The life course as a cultural construct, in R.A. Settersten (Ed.), *Invitation to the life course. Toward new understandings of later life* (pp. 269-294). Amityville NY: Baywood.
- Gee, E.M. (1990). Preferred timing of women's life events: A Canadian study. *International Journal of Aging and Human Development*, 31, 279-294.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hogan, D.P. & Astone, N.M. (1986). The transition to adulthood. *Annual Review of Sociology*, 12, 109-130.
- Knipscheer, C.P.M., de Jong Gierveld, J., van Tilburg, T.G. & Dykstra, P.A., (Red.) (1995). *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Kohli, M. (1985). The institutionalization of the life-course. Historical evidence and theoretical arguments. *Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie*, 37, 1-29.
- Kossman, E.H. (1986). *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Amsterdam: Elsevier.

- Lichter, D.T., Anderson, R.N. & Hayward, M.D. (1995). Marriage markets and marital choice. *Journal of Family Issues*, 16, 412-431.
- Liefbroer, A.C. & Billari, F.C. (2010). Bringing norms back in: A theoretical and empirical discussion of their importance for understanding demographic behavior. *Population, space and place*, 16, 287-305.
- Liefbroer, A. & Dykstra P.A. (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: SDU.
- Lloyd, K.M. & South, S.J. (1996). Contextual influences on young men's transition to first marriage. *Social Forces*, 74, 1097-1119.
- Lumey, L.H. & van Poppel, F.W.A. (1995). De hongerwinter in West-Nederland 1944-1945. Ziekte en sterfte toen en daarna. *Bevolking en Gezin*, 16, 27-48.
- Marini, M.M. (1984). Age and sequencing norms in the transition to adulthood. *Social Forces*, 63, 229-244.
- Martens, L. (1997). *Exclusion and inclusion. The gender composition of British and Dutch work forces*. Aldershot: Avebury.
- Mayer, K.U. (1988). German survivors of World War II – The impact on the life course of the collective experience of birth cohorts. In M.W. Riley, B.J. Huber, en B.B. Hess (Red.), *Social Structures and Human Lives* (pp. 229-246). Newbury Park CA: Sage.
- Mayer, K.U. & Schoepflin, U. (1989). The state and the life course. *Annual Review of Sociology*, 15, 187-209.
- Mills, M. (2004). Stability and change: Partnership histories in Canada, the Netherlands and the Russian Federation. *European Journal of Population*, 20, 141-175.
- Modell, J. (1980). Normative aspects of American marriage timing since World War II. *Journal of Family History*, 5, 210-234.
- Modell, J. & Steffey, D. (1988). Waging war and marriage. Military service and family formation, 1940-1950. *Journal of Family History*, 13, 195-218.
- Neugarten B.L (1969). Continuities and discontinuities of psychological issues into adult life. *Human Development*, 12, 121-130.
- Neugarten B.L, Moore, J.W. & Lowe, J.C. (1965). Age norms, age constraints, and adult socialization. *American Journal of Sociology*, 70, 710-717.
- Oppenheimer, V.K. (1988). A theory of marriage timing. *American Journal of Sociology*, 94, 563-591.
- Oppenheimer, V.K. (1997). Women's employment and the gain to marriage. The specialization and trading model. *Annual Review of Sociology*, 23, 431-453.
- Peterson, C.C. (1996). The ticking of the social clock: Adults' beliefs about the timing of transition events. *International Journal of Aging and Human Development*, 42, 189-203.
- Poppel, F.W.A. van (1992). *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische*

- studie van de 19e en vroeg-20e eeuw. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.
- Poppel, F.W.A. van & Joung, I. (2001). Long-term trends in marital status mortality differences in the Netherlands 1850-1970. *Journal of Biosocial Science*, 33, 279-304.
- Reno, R.R., Cialdini, R.B. & Kallgren, C.A. (1993). The transsituational influence of social norms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 104-112.
- Rooy, P. de (2002). *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Sassler, S. & Goldscheider, F. (2004). Revisiting Jane Austen's theory of marriage timing. Changes in union formation among American men in the late 20th century. *Journal of Family Issues*, 25, 139-166.
- Settersten, R.A. (2003). Propositions and controversies in life-course scholarship. In R.A. Settersten (Red.), *Invitation to the life course. Toward new understandings of later life* (pp. 15-48). Amityville NY: Baywood.
- Settersten, R.A. & Hagestad, G. (1996). What's the latest? Cultural age deadlines for family transitions. *Gerontologist*, 36, 178-188.
- Settersten, R.A. & Mayer, K.U. (1997). The measurement of age, age structuring, and the life course. *Annual Review of Sociology*, 23, 233-261.
- Shanahan, M. J. (2000). Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective. *Annual Review of Sociology*, 26, 667-692.
- Stevens, D.A. (1990). New evidence on the timing of early life course transitions. The United States 1900 to 1980. *Journal of Family History*, 15, 163-178.
- Sweeney, M.M. (2002). Two decades of family change: The shifting economic foundations of marriage. *American Sociological Review*, 67, 132-147.
- Xie, Y., Raymo, J.M., Goyette, K. & Thornton, A. (2003). Economic potential and entry into marriage and cohabitation. *Demography*, 40, 351-367.

Dit onderzoek is gebaseerd op dataverzameling in de context van het onderzoeksprogramma 'Leefsituatie en sociale netwerken van oudere volwassenen', uitgevoerd door de Vrije Universiteit te Amsterdam en het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut te Den Haag. Het onderzoek is mogelijk gemaakt door een subsidie van het Nederlands Stimuleringsprogramma voor Ouderenresearch (NESTOR).